

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317311>

УДК 94:355.1:316.35(560)«1857»

OTTOMAN COSSACKS IN ISTANBUL ACCORDING TO THE 1857 CENSUS DATA FROM THE BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVLERİ

Volodymyr Poltorak

PhD (History), Associate Professor
Oriental Institute of the Czech Academy of Sciences
4 Pod Vodarenska veza, Praha, 18200,
Czech Republic

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Citation:

Poltorak, V. (2024) Ottoman cossacks in istanbul according to the 1857 census data from the Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 136–140.

Submitted: 10.12.2024

Abstract

During the Tanzimat period, the Ottoman Empire underwent reforms in various fields, and the modernisation of state institutions also affected the modernisation of social relations. The non-Muslim 'miles' of Ottoman society were given new rights and opportunities, including the little-known 'Cossack miles'.

Quite small in number throughout the empire – in Istanbul, for example, 163 representatives of this millet with their families were registered in 1857 – the Cossacks at the same time had another unique privilege: their served at the armed forces. The Cossack regiments were reintegrated into the Ottoman army in 1853 and existed until their reformation in 1877–1883.

An analysis of the 1857 register of taxed Cossacks from the Başbakanlık Osmanlı Arşivleri reveals the range of occupations, age categories and social ties of the Cossacks. The multi-ethnicity of the Cossacks is striking: not only representatives of Slavic peoples are listed, but also Greeks, Jews, Vlachs and others. Among the Cossacks, the craft trades typical of early modern Ottoman cities prevailed, demonstrating the economic adaptation of the military social group as a whole to urban conditions in peacetime, a kind of urbanisation of the Cossack population in various provinces of the Ottoman Empire.

Key words: Istanbul, Ottoman Cossacks, Mykhailo Chaikovskiy.

ОСМАНСЬКІ КОЗАКИ В СТАМБУЛІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСУ У 1857 РОКУ З ОСМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В СТАМБУЛІ (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVLERİ)

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства Чеської Академії наук
Під Водаренською вежею, 4, Прага, 18200,
Чеська республіка

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Анотація

В час Танзимату Османська імперія переживала реформи в різних галузях, модернізація державних інституцій торкнулась також і модернізації суспільних відносин. Немусульманські «мілети» османського сус-

Цитування:

Полторац В. Османські козаки в Стамбулі за матеріалами перепису у 1857 року з Османського Державного Архіву в Стамбулі (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri). *Чорноморська минувшина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 136–140.

Отримано: 10.12.2024
0,5 д.а.

пільства отримали нові права та можливості, і серед них можемо відзначити мало відомий «козацький мілет».

Достатньо малочислені в масштабах усієї імперії – в Стамбулі, наприклад, у 1857 р. було зареєстровано 163 представники цього мілету з родинами – козаки водночас мали ще один унікальний привілей – свої збройні сили. Козацькі полки були відновлені в складі османської армії у 1853 р. та проіснували до свого переформатування у 1877–1883 рр.

Аналіз віднайденого в Başbakanlık Osmanlı Arşivleri реєстру оподаткованих козаків за 1857 р. демонструє набір професій, якими вони займалися, вікові категорії та соціальні зв'язки козаків. Мультиетнічність козаків вражає – серед них вказані не лише представники слов'янських народів, але й греки, євреї, волохи тощо. Серед козаків переважали ремісничі професії, характерні для ранньомодерних османських міст, що демонструє економічну адаптацію на загал військової суспільної групи до міських умов в мирні періоди – своєрідну урбанізацію козацького населення різних провінцій Османської імперії.

Ключові слова: Стамбул, османські козаки, Михайло Чайковський.

В епоху Танзимату Османська імперія переживала реформи в різних галузях. Модернізація державних інституцій торкнулась також і модернізації суспільних відносин. Немусульманські «мілети» османського суспільства отримали нові права та можливості, і серед них можемо відзначити маловідомий «козацький мілет».

Достатньо малочислені в масштабах усієї імперії – в Стамбулі, наприклад, у 1857 р. було зареєстровано 163 представники цього «мілету» з родинами – козаки водночас мали ще один унікальний привілей – свої збройні сили. Козацькі полки були відновлені в складі османської армії у 1853 р. та проіснували до свого переформатування у 1877–1883 рр. Ці військові підрозділи декілька десятиліть перебували в підпорядкуванні Михайла Чайковського (Мехмеда Садик-паші). В складі османських козаків була група емігрантів, які розглядали можливість боротьби проти російського імперіалізму та визволення окремих слов'янських народів через союз із ліберально-реформованою Османською імперією. Це були понад 200 офіцерів. Водночас рядовий склад підрозділу формувався з волонтерів та мобілізованих представників «козацького мілету», про який більш детально можемо скласти уяву за віднайденим в Başbakanlık Osmanlı Arşivleri реєстром оподаткованих представників цієї соціально-релігійної групи.

Михайло Чайковський висунув ідею про «відновлення» османського козацтва восени 1853 року, в умовах розгортання Східної війни. 20 жовтня 1853 р. султан Абдул-Меджид видав указ про утворення «полку козаків оттоманських». Очолений М. Чайковським козацький корпус став унікальним для османської армії підрозділом, до якого влились представники слов'янського та кримськотатарського населення імперії. На думку турецького історика Д. Бандема, Порта не називала ці полки слов'янськими чи польськими, воліючи замість цього використовувати назву «козацькі» [1, с. 51]. Варто додати, що сам принцип, на якому базувалося Османське козацтво – принцип рівності між християнами і мусульманами – позитивно вплинув на міжнаціональні відносини на Балканському півострові та й безпосередньо в Стамбулі.

На даний момент нам відомі два джерела з переліком османських козаків у 1857 р., один з них опублікований «Список іменний корпусу козаків оттоманських» 1857 р. [3], перекладений та проаналізований автором у 2011 р. [4, с. 114]. «Корпус козаків

оттоманських» після завершення Кримської війни був дислокований в Бургасі, а згодом переведений до Фессалії, і саме в цей час було складено перелік офіцерів підрозділу. Цей «Список...» містить прізвища та імена 182 осіб, розписаних за головним штабом, двома полковими штабами та полками «козаків та драгунів оттоманських». Також подано інформацію про чини, посади та нагороди офіцерів. В розділах, які стосуються померлих, взятих в полон, переведених в інші підрозділи подається і інша важлива інформація.

Структура керівництва підрозділом виглядала наступним чином: три штаби (головний та два полкових) склались з генерала та 12 офіцерів, ще двоє офіцерів вибули до інших підрозділів. Отже, в штабах козацьких на 1857 р. перебували: 1 паша (генеральське звання), 1 полковник, 1 підполковник (1 вибув), 1 шеф головного штабу, 4 ад'ютанти (1 вибув), 1 диретор канцелярії, 1 секретар турецької канцелярії, 2 старших писаря, 1 молодший писар.

Медичне обслуговування особового складу та коней здійснювали вісім лікарів: 1 головний лікар, 2 хірурги, 2 аптекарі, 2 ветеринари, 1 штабс-лікар.

Окремо в 1-му полку козаків існував підрозділ тримбачів – а саме п'ятеро музикантів на чолі із штабс-тримбачем. Також окремо відзначені в списку офіцерів 1-го полку некрасовські козаки – 1 сердар (отаман) та 4 сотники. Протягом війни троє сотників-некрасовців загинули чи померли.

Список померлих та загиблих, оскільки містить інформацію про час, обставини та місце смерті офіцера, дає нам можливість простежити в головних рисах бойовий шлях корпусу. У 1853 р. не загинуло жодного офіцера, у 1854 місцями смерті зазначені Гропа-Чорба, Гірлиць, Максименіє, у 1855 р. – Журиловець, Топали, Айдимірзе, Тульча, у 1856 – Салманія, Варна, у 1857 р. – Стамбул, Теркас. Загалом цікавою виглядає статистика загиблих – 3 сотники (некрасовці), 1 українець (з бузьких уланів), 2 волинянина, 2 павлоградських гусара, 1 поляк (артилерист). Як бачимо з цього переліку, національний склад корпусу був строкатим, і до того ж систематизації приналежності офіцерів до тієї чи іншої національності не існувало. Тому дані по походженню офіцерів до тієї чи іншої національності (окрім вже зазначених загиблих офіцерів, навпроти яких ця національність зазначалась) відтворені нами за особливостями написання прізвищ.

Національний склад офіцерського корпусу був таким: 123 поляки, 59 інших (5 українців, 13 сербів та болгар, 4 італійці, 2 французи, 11 німців/євреїв, 5 угорців, 1 валах чи молдован (румун), а також 12 мусульман (4 в штабі головному, 5 у штабі 1-го полку, 1 у строю 1-го полку, 2 в штабі 2-го полку) та 10 некрасовців). Тобто дві третини офіцерів за прізвищами поляки, третина – інші національності (українці, болгары, серби, росіяни, турки, албанці, французи, угорці тощо). Звісно, це достатньо неточний спосіб визначення національності особи, наприклад, зазначений у списку керівник корпусу, мусульманин Садик-паша одночасно міг би бути записаним по батьку поляком, а по матері (як він сам зазначав у своїх мемуарах) – українцем. Взагалі умовність етнічної ідентичності яскраво виявилась в наступному документі, віднайденому автором навесні 2023 р. в *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri*.

Повна назва документу «Книга населення латинського, католицького та козацького мілетів в районах Галата та Ускюдар» від 20 квітня 1857 р. (1273 zilhicce 29. Galata ve Üsküdar kazalarında sakin Latin, Katolik ve Kazak milletinin nüfus defteri) [2], і в 2 томі містить окремий перелік «Козацького мілету». Це перелік носить назву «Книга обліку підданих Держави та присутніх у передмісті Стамбула осіб козацького мілету» (Tebaa-i Devlet-i Aliyye'den Olup Bilâd-ı selâse'de Mevcûd Bulunan Kazak Taifesinin Mikdarını Mübeyyin Defteridir). В реєстрі зазначено 163 чоловіка з 123 родин.

Повний аналіз цього документу ще буде проведений, проте наразі очевидно, що козаки в Стамбулі реєструвались особливою категорією і перебували в юрисдикції окремо призначеного козак-паші. В реєстрі під номером один значиться «казакбаші Берто-дер-Давид (Pertotorod), син Георгія Белки, народжений в Асітане (Стамбулі) у 1807 р.».

В спогадах Садик-паші, написаних вже у 1870-х рр., дуже тенденційно згадується про події 1842 р., коли він познайомився з козак-пашею: «Треба сказати, що в Константинополі був представник козаків – козак-паша; його обирали всілякий зброд, які називали себе

козаками, але які склалися, по суті, з польських і українських євреїв і різних волоцюг, які стікалися до Константинополя з усього світу. Серед цих нібито козаків, було чоловік до двадцяти запорожців, які спилися повністю, залишків славного Запорозького Війська, що переселилося в Росію на береги Азовського моря. Козак-паша затверджувався Високою Портою, збирав з козаків податі і вносив їх до скарбниці, і за його посвідченням видавали паспорти. Не можна собі уявити щось більш огидне і ганебніше від цих стамбульських козаків. У козак-паші була своя козацька канцелярія з печаткою, свої ясакчі, десятники; словом, це була справжня козацька канцелярія, подібно до латинської канцелярії, не підпорядкована грецькому патріархові, що дбав винятково про православних. У той час, коли я приїхав до Стамбула з Бруси, козацьким пашею був Аристарх на прізвище Тооль, двоюрідний брат великого Логофета» [5].

Як бачимо, у 1857 р. як козак-паші згадується інша особа, знов уродженець Стамбула, але вже сербського походження. Впадає в вічі дуже негативне ставлення Садик-паші до тих козаків, які проживали в Стамбулі – по перше він не був задоволений їх подальшим залученням до сформованого ним козацького підрозділу, а по друге спогади він писав вже в той час, коли знаходився під значним впливом своїх панславістських кураторів з Санкт-Петербургу та Москви. Ось що Садик-паша зазначає далі про тих стамбульських козаків: «у молодості він (казак-паша Тооль) був відомим акробатом і черевомовцем і бавив турецьких сановників різним фіглярством, передражнявав вірменських і грецьких баб; одним словом, був блазнем у будинках турецьких сановників, і, можливо, цій обставині завдячував своїм місцем».

Далі в спогадах Садки-паші зустрічаємо перебільшену кількість козацького мілету: «У Стамбулі налічували тоді понад сім тисяч козаків, але серед них було лише 38 осіб православних, кілька циган і безліч жидів; було між ними й кілька католиків, але останні, з появою 1831 р. у Константинополі польських емігрантів, перейшли до латинської канцелярії, що перебувала під заступництвом католицького єпископа. Між козаками були також греки і вірмени, які купували козацькі паспорти, щоб приховати під вигаданим ім'ям сліди якогось злочину і надалі вчиняти такі безпечніше на очах поліції. Були між козаками і турки мусульмани; я бачив між ними навіть одного негра».

Подробиці особистого знайомства Садик-паші з цими козаками він змальовує далі так: «За діяльної участі якогось Янкеля, який служив за Наполеона I в уланах і якого всі називали польським консулом, я побував, переодягнувшись, в одній кав'ярні й навіть у корчмі, де збиралися ці козаки, у передмісті Галата, був у їхній канцелярії, був навіть на бесіді, під час якої двоє козаків побили кулаками козацького пашу Тооля, і їх самих було побито іншими козаками; усі кричали і билися, а Тооль побіг до конаку воеводи, звідки з'явилися заптії; козаки-євреї розбіглися, а козаків-неєвреїв посадили до в'язниці, і, згідно зі звичаєм, який існував у той час, їх побили за це по п'ятах. Це козацтво здалося мені до того огидним, що я тоді ж вирішив ніколи не мати з ними жодних справ. Козаки некрасовці й козаки, що жили в Добруджі, які належали до війська Ігната Некрасова, не мали майже жодного стосунку до цієї канцелярії; з іншими ж козаками Добруджі паша раз у раз мав справи й позови, виклопочував собі фірмани, їздив до Добруджі складати списки козаків, витискав із них якомога більше грошей, одержував ще більше стусанів і подавав на козаків скарги, що лишалися без наслідків».

Наступна відомість про козак-пашу датується листопадом 1853 р.: «Начальником козаків у Стамбулі був у той час грек Тоолі, брат Аристарха, великого Логофета. Я зажадав, щоб він виставив мені козаків-волонтерів, він обіцяв зробити це, але не стримав слова, тоді я велів посадити його під арешт, після чого він подав у відставку, а я призначив на його місце Берто-дер-Давида, колишнього сербського драгомана, людину вельми діяльну і здібну» [6]. Бачимо, що згаданий в аналізованому реєстрі козак-паша був призначений за протекції Садик-паші і підпорядковувався йому, як керівнику козацтва Османської імперії.

В результаті аналізу реєстру козаків, які проживали в Галаті у квітні 1857 р., вдалося визначити 163 імені та прізвища. З них 36 осіб були віком 16 років і молодше – фактично діти, які переважно позначені в родинних старших козаків і часто вказані як учні ремісників.

Осіб старше 50 років тільки 9 – і серед них найстарший у віці 64 років. Інші – у віці від 17 до 49 років – це голови сімей працездатного віку, з перевагою 30-літніх. Загалом голів сімей відзначено в переліку 123 особи.

Характерним є походження козаків – більшість з них народились у Тульчі (109 осіб), далі йдуть Стамбульці (39 осіб, переважно діти), на третьому місці – далеко позаду вихідці з Ісакчі (9). Ще 4 населених пункти згадані в якості місць народження лише по одному разу: Прізрен, Балчік, Добріч та Лоф. Таким чином переважна більшість стамбульських козаків походили з придунайської Тульчі і це в цілому спростовує тенденційну заяву Садик-паші про їх некозацьке походження.

Найцікавішою інформацією з перепису є безумовно вказані роди діяльності козаків. Нагадаємо, що козаки в Османській імперії несли військову повинність і з приписаних до Стамбулу османських козаків було сформовано одну сотню під час Східної війни. Тобто якраз даний перепис фіксує тих ветеранів, які повернулись з фронту до мирного життя. І ось, що ми бачимо згідно згаданих професій. Переважна більшість займались пошиттям одягу: шевців згадано 61, кравців – 22, також вказані кушніри (5) і фарбувальники (3). Важливим видом занять козаків в мирний час було приготування їжі, утримання їдалень та шинків, роздрібна торгівля: згадано 10 шинкарів, 9 рибалок, 16 торговців тощо. З інших професій згадані золотарі, ковалі, візники, виробник клею, моряки, а також 15 селян. Таке різноманіття професій в середовищі козацтва демонструє цікаву тенденцію періоду танзимату – урбанізацію за рахунок переїзду представників окремих категорій населення з регіонів до столиці імперії.

Отже, аналіз віднайденого в *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri* реєстру оподаткованих козаків за 1857 р. демонструє набір професій, якими вони займались, вікові категорії та соціальні зв'язки козаків. Мультиетнічність козаків дуже характерна – серед них вказані не лише представники слов'янських народів, але й греки, євреї, волохи тощо. Серед козаків переважали ремісничі професії, характерні для ранньомодерних османських міст, що демонструє економічну адаптацію на загал військової суспільної групи до міських умов в мирні періоди – своєрідну урбанізацію козацького населення різних провінцій Османської імперії. Козацький проект Михайла Чайковського заслуговує нашої уваги, адже він відіграв впливову роль у націєтворенні в межах Османської та Російської імперій та посилив європейський культурний вплив на народи Османської імперії.

Джерела і література:

1. Badem C. *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden-Boston, 2010. 432 p.
2. *Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi*. NFS.d_555. Sayfa 326-334.
3. [Czaykowski Michał] *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryż, 1857. 391 s.
4. Полторак В. “Список іменний корпусу козаків оттоманських” 1857 р. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 6. С. 114-128.
5. Записки Михаила Чайковского (Мехмед-Садык-паша). *Русская старина*, 1898. Вип.6. С. 673-674.
6. Записки Михаила Чайковского (Мехмед-Садык-паша). *Русская старина*, 1898. Вип.10. С. 176.

References:

1. Badem, C. (2010) *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden-Boston. 432 p. [in English].
2. *Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi*. NFS.d_555. Sayfa 326-334. [in Turkish].
3. [Czaykowski Michał] (1857) *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryż. 391 s. [in Polish].
4. Poltorak, V. (2011) “Spysok imennyi korpusu kozakiv ottomanskykh” 1857 r. *Chornomorska mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy: zb. nauk. pr.* Vyp. 6. S. 114-128. [in Ukrainian].
5. Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (Mekhmed-Sadyk-pashy) (1898) *Ruskaia staryna*. Vyp.6. S. 673-674. [in Russia].
6. Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (Mekhmed-Sadyk-pashy) (1898) *Ruskaia staryna*. Vyp.10. S. 176. [in Russia].